

УДК 340 (091)+378 (091)

Людмила Міхневич,

кандидат юридичних наук,

доцент ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»

ВИТОКИ ВИЩОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ ХІХ — ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті розглянуто передумови та законодавче закріплення права жінок на вищу юридичну освіту в Російській імперії в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. Досліджено процес поширення правових знань серед українок: від перших публічних університетських лекцій до самостійних юридичних факультетів (відділень) жіночих курсів.

Ключові слова: юридична освіта, вища жіноча освіта, право на вищу юридичну жіночу освіту, юридичний факультет, університетські лекції.

Починаючи з 60-х років ХІХ ст. однією з найважливіших проблем внутрішньої політики в країнах Європи стає вища жіноча освіта. Швидкий економічний розвиток країн вимагав збільшення частки освіченого населення, а соціальні зміни, спричинені поширенням феміністичного руху, спонукали до розв'язання проблеми жіночої рівноправності, де право на освіту для жінок вважалося гарантом їх особистої незалежності. У Західній Європі поширення вищої жіночої освіти відбувалося двома шляхами. По-перше, жінки отримали право навчатися в університетах, тим самим вища жіноча освіта влилася у структуру загальної вищої школи, розвивалася швидкими темпами на демократичних засадах. По-друге, була створена паралельна система вищих жіночих навчальних закладів, становлення яких відбувалося більш уповільнено через постійне втручання в цей процес держави. У Російській імперії жіноче питання теж займало помітне місце в урядовій освітній політиці. Розбудова вищої жіночої освіти хоча й спиралася на світові тенденції розвитку шкільництва, але пішла своєрідним шляхом, що було зумовлено соціально-політичними, ідеологічними, географічними, етнічними особливостями.

Тож метою статті є з'ясування особливостей правового закріплення права на вищу освіту російських жінок та виявлення досвіду розбудови жіночої вищої юридичної освіти на українських теренах.

Насамперед зауважимо, що в ХІХ ст. у Російській імперії, на відміну від чоловіків, жінки не мали юридичного права

на вищу освіту. Прогресивне жіноцтво докладало неймовірних зусиль, щоб отримати доступ до вищої школи. Спочатку вони домоглися права відвідувати університетські лекції. У Петербурзькому університеті панянки з'явилися у 1859 р., а згодом в університеті св. Володимира та Харківському університеті. Однак такі лекції не мали нічого спільного з систематичною освітою, а з прийняттям університетського статуту 1863 р. та додаткових міністерських циркулярів була введена пряма заборона жінкам відвідувати університети [1].

Тож відтоді, як у Цюрихському університеті в грудні 1867 р. дисертацію доктора медицини захистила піддана Російської імперії Н. П. Суслова, а місцеві університет і політехнічний інститут та лицей Вікторії в Берліні вперше в Європі оголосили набір жінок-студенток, російські дівчата, які мали достатні кошти, виїжджали на навчання за кордон. Згодом така освітня міграція стала майже буденною справою. Якщо в Цюриху в 1868 р. навчалось всього 4 російські студентки, то в 1873 р. — 104, серед яких відсоток представниць українських губерній становив 41,7 [2, с. 81; 3, с. 31—32]. Це викликало неабияку стурбованість російської влади, яка пішла на певні поступки. Для жінок були відкриті Аларчинські (1869 р.) та Владимирські (1870 р.) курси у Санкт-Петербурзі і Луб'янські (1869 р.) у Москві. Однак навчальні заняття у цих закладах носили характер публічних лекцій з окремих предметів, їх програми були досить об-

межені, а слухачки не отримували жодних прав випускників вищої школи. Тож згодом уряд дав дозвіл на відкриття Вищих жіночих курсів професора В. І. Гер'є в Москві (1872 р.), які стали першим в Росії вищим жіночим навчальним закладом, який давав системну освіту. А ще були створені дві спеціальні міжвідомчі комісії, які визнали доцільність вищої освіти жінок, насамперед педагогічної. Тож окрім уже діючих курсів професора В. І. Гер'є були відкриті аналогічні заклади в Казані (1876 р.), Санкт-Петербурзі (1878 р.) та Києві (1878 р.). Ці заклади давали педагогічну освіту, а прагнення жіноцтва до отримання «загальнонаукових» знань задовольняли за допомогою т. з. професорських курсів, тобто публічних університетських лекцій.

Натомість у травні 1873 р., щоб ізольовати молодь від передової Європи, було прийнято розпорядження про негайне повернення в Росію (до 1 січня 1874 р.) під загрозою переслідування всіх жінок, які навчалися в Цюріху [4, с. 24]. Але вже в 1880-х рр., в умовах політичної реакції, набір на діючі вищі жіночі курси Санкт-Петербурга, Москви, Казані та Києва був припинений. Однак під тиском громадськості в 1889 р. відновили роботу Петербурзькі курси, в 1897 р. був відкритий Медичний жіночий інститут і лише в 1900 р. вдалося відновити й Московські жіночі курси. Лише ці три навчальні заклади на початку ХХ ст. давали вищу освіту російським жінкам, проте жоден із них не мав юридичного відділення.

Не дивлячись на досить велику популярність юридичної освіти, жінки в Російській імперії не могли її здобувати. Щоправда, дівчата з дипломами юристів європейських університетів з'явилися в Росії ще в кінці ХІХ ст. Так, першопрохідцем була Г. М. Євреїнова, яка вивчала право у Гейдельберзькому, а потім в Лейпцігському університетах і в 1877 р. здобула ступінь доктора права [5, с. 157]. До 1880 р. ступінь доктора права Бернського університету здобула Ф. М. Берлін-Кауфман. Ліхачова О. О. дає відомості й про пані Козьміну, яка в 1875 р. клопотала про право займатися адвокатською практикою, адже мала вищу юридичну освіту [6, с. 565].

Між тим, російська прогресивна професура організовувала платні професор-

ські курси (публічні наукові лекції) при університетах. На українських теренах офіційний дозвіл на їх проведення мали Новоросійський та Харківський університети (1895 р.) [7, с. 103]. У Києві в 1896 р. систематичні публічні лекції читали члени товариства Нестора-Літописця [8, с. 73–75]. Є відомості й про лекції з юридичних наук, які започаткували харківські професори [9, с. 590]. Звичайно, такі лекції не могли замінити повноцінну вищу освіту, адже слухачки отримували не диплом, а лише довідку про прослуханий курс без будь-яких прав. Але, вочевидь, саме тривала практика діяльності таких публічних лекцій та активність громадськості привели на початку ХХ ст. до затвердження урядом проектів вищих жіночих курсів та їх заснування в багатьох університетських центрах країни.

Зауважимо, що сама процедура відкриття жіночих закладів була складним і тривалим процесом. Відповідне клопотання подавалося на ім'я попечителя навчального округу. Далі воно з відгуком останнього передавалося в Міністерство народної освіти, де після наради за участю керівника ІV відділу, керівника ІІІ відділу канцелярії Його Імператорської Величності, міністра внутрішніх справ та міністра народної освіти приймалося рішення [10, с. 82]. Тому численні клопотання про заснування жіночих шкіл нерідко відхилялися різними чиновниками за формальними ознаками. Часто для остаточного рішення вирішальним було упереджене ставлення до жіночої освіти окремого чиновника: попечителя, генерал-губернатора чи міністра.

Тож численні клопотання про відновлення Київських курсів та заснування жіночих закладів в Харкові та Одесі були відхилені. І лише з посиленням революційного руху в 1905 р. влада пішла на поступки в освітній сфері. Уряд ненадовго (до жовтня 1908 р.) відкрив жінкам доступ до університетів на правах вільних слухачок. З яким ентузіазмом киянки сприйняли цей урядовий крок говорить, зокрема, факт, що в березні 1906 р. до канцелярії університету св. Володимира від жінок надійшло 760 заяв [11, с. 99].

Також була спрощена процедура заснування недержавних вищих навчальних закладів. Міністр народної освіти

3 грудня 1905 р. отримав право видавати дозволи на відкриття приватних курсів, але без надання їх випускникам будь-яких прав. 3 грудня 1905 р. до січня 1913 р. було видано понад 30 таких дозволів [12, с. 106]. Тож у різних містах виникали загальноосвітні, медичні, педагогічні, юридичні та політехнічні вищі жіночі курси та інститути. Одні згодом здобули статус закладів університетського типу, інші залишилися громадськими чи приватними, але насправді всі вони відіграли значну роль у становленні вищої освіти жінок на українських теренах.

Так, вже восени 1906 р. були відкриті Харківські приватні жіночі курси Н. І. Невіанд з юридичним відділенням. Проект статуту закладу був розроблений з урахуванням університетського статуту та з використанням проекту положення про вищі жіночі курси Товариства взаємодопомоги трудящих жінок Харкова. Зміст навчання, програми дисциплін та іспитів відділення формувалися відповідно до навчального плану юридичного факультету Харківського університету [13, арк. 2]. Першими його слухачками стали 103 особи [14, с. 131]. Щоправда, цей заклад проіснував всього три роки, тож серйозних здобутків не мав. В останній 1909/10 н. р. його діяльності на юридичному відділенні навчалось всього 25 дівчат [15, с. 92]. У Харкові розроблявся ще один проект організації жіночої юридичної школи. Це мали бути дворічні вечірні юридичні курси для членів Товариства взаємодопомоги трудящих жінок, а для поглибленого вивчення юриспруденції планували додаткову 3-річну програму [16, с. 45]. Але здійснити задум не вдалося.

Восени 1906 р. відкрилися Київські та Одеські вищі жіночі курси, а в квітні 1907 р. за клопотанням Товариства взаємодопомоги трудящих жінок були засновані Харківські вищі жіночі курси. Ці заклади створювалися як школи університетського типу, тож згодом на Київських (з 1907 р.) та Одеських (з 1908 р.) курсах стали діяти юридичні відділення. Численні згадки, які зустрічаються в сучасній літературі про юридичний факультет Харківських вищих жіночих курсів, будь-яких підтвержень поки що не знайшли. Архів закладу, на жаль, втрачено в роки Другої світової війни. А всі наявні і знайдені на-

ми опубліковані офіційні матеріали про діяльність курсів (за 1907—1916 рр.) дають інформацію про функціонування лише двох його факультетів: історико-філологічного та фізико-математичного. Щоправда, відомі харківські юристи працювали на курсах, зокрема, професор А. М. Фатєєв читав курс вчення про право і державу слухачкам історико-філологічного факультету.

Відкрити юридичний факультет планували й на Катеринославських вищих жіночих курсах М. С. Копилова та О. В. Тихонової, але діяти він почав восени 1918 р. як самостійний факультет Катеринославського університету, в який були реорганізовані жіночі курси. Диплом кандидата міжнародного права мали випускники Новоросійського міжнародного інституту (1914—1920), вступати до якого могли й жінки. Проте їх кількість в цьому закладі була незначною. Тож повноцінну вищу юридичну освіту (за межами університетів) українки могли здобути на юридичних відділеннях вищих жіночих курсів університетського типу Києва та Одеси.

Загалом вища жіноча освіта Російської імперії носила приватно-громадський характер. Навчатися в державних вищих навчальних закладах жінки могли лише як вільні слухачки. Цим правом скористалися українки, які бажали отримати юридичну освіту. У 1906/07 н. р. в Харківському університеті було 53 слухачки-юристки, а вже наступного року — 99. У 1907/08 н. р. у Київському університеті право вивчали 35 дівчат [17, с. 99]. При цьому права жінок, порівняно з чоловіками, були обмежені. Якщо чоловіки як вільні слухачі могли набути статусу студентів, надавши атестат зрілості і склавши додатковий іспит з латинської мови, то жінки стати студентками не мали права. А вже в травні 1908 р., щоб відновити «законний порядок» прийому до вищих навчальних закладів, міністерським циркуляром було категорично заборонено прийом жінок в університети навіть вільними слухачками (§ 4) [18, с. 106].

Окрім того, спеціальна комісія міністерства вивчила фактичний стан справ з жінками-вільнослухачками у вищих школах імперії і дійшла висновку, що їх прийом відбувався з порушенням вимог про благонадійність. Тож закінчити розпочате навчання дозволили лише тим,

хто довів законні на те підстави. Таких виявилось менше ніж 50% від загальної кількості слухачок Російської імперії. В українських університетах у 1910/11 н. р., порівняно з 1906/07 н. р., їх залишилося: в Харківському — 55 % (250 із 450); у Новоросійському — 21 % (95 із 450) та в Київському — 10 % (22 із 208) [19, с. 295; 20, с. 99]. Вільних слухачок юридичного факультету університету св. Володимира було в 1910/11 н. р. — 14, у 1911/12 н. р. — 7, у 1912/13 н. р. — 1, а вже наступного 1913/14 р. не було жодної. Та й ті, що залишилися, були в безправному стані, адже читати їм лекції професори мали у вільний від занять час, в аудиторіях, окремо від чоловіків, тож консервативна професура часто просто відмовлялася проводити заняття.

І все ж під тиском громадськості Вищайшим повелінням від 29 жовтня 1908 р. цим жінкам було дозволено завершити навчання «на однакових зі сторонніми слухачами умовах» [21]. А через гостру потребу фахівців вищої кваліфікації, насамперед педагогів та лікарів, влада й надалі йшла на певні поступки. Спочатку, як виняток, жінкам в окремому порядку надавали дозвіл для вступу на медичні факультети університетів. Далі у 1910 р. слухачок, яким у 1908 р. було дозволено закінчити університетські курси, допустили до складання іспитів в університетських комісіях [22]. Цим правом, до речі, скористалися харків'янки, в 1911 р. випускні іспити витримали 96 дівчат, у 1912 р. — 76, серед яких слухачок-юристок було 3 та 16 відповідно [23, с. 101].

Згодом (з 1915 р.) міністр отримав право на свій розсуд задовольняти клопотання університетів про дозвіл прийому жінок на окремі факультети за наявності вільних місць. Однак варто визнати, що до 1917 р. державна вища освіта так і не стала загальнодоступною для жінок. Основними навчальними закладами для них залишалися громадські та приватні вищі жіночі курси.

Правовою основою їх діяльності були положення (статути), які затверджував почесний член відповідного навчального округу. Навчальний рік складався з двох семестрів, а строк навчання був чотирирічним [24, с. 404]. На курсах діяла предметна система навчання. Слухачки самостійно обирали дисципліни, які ба-

жали вивчати. Однак ті, які планували одержати свідоцтво про закінчення закладу (воно давало право складати іспити в державних комісіях), мали дотримуватися затверджених міністерством планів. Навчальні дисципліни поділялися на обов'язкові та необов'язкові. Перелік дисциплін цих груп визначався планом окремого відділення. Основними формами навчального процесу були лекції та практичні заняття. Курсистки готували щорічні курсові роботи, складали контрольні співбесіди та іспити з пройдених дисциплін. Важливим доповненням до практичних занять була робота в семінаріях, тематичних гуртках, лабораторіях, музеях.

Викладацький склад курсів був представлений переважно професорами місцевих університетів. Це були найбільш прогресивні науково-педагогічні кадри, які розглядали свою роботу в галузі жіночої освіти як відповідальну громадську діяльність [25, с. 126]. Маститі вчені (історики, філологи, філософи, літературознавці, математики, економісти, медики, юристи) викладали на вищих жіночих курсах.

Зауважимо, що жіночі навчальні заклади, які існували в Україні, не отримували державних субсидій. Однак громадська та приватна підтримка (спочатку основними жертводавцями були професори університетів та їх дружини) забезпечили їх розвиток, створивши певну фінансову свободу. Тобто курси перебували на повному самозабезпеченні. Їх фінансову основу складали плата за навчання (становила в рік: у Києві — 100 крб., в Одесі — 150 крб.), кошти засновників, пожертви та заповіді на їх користь [26, с. 404]. Курси створили власну матеріально-технічну базу, зібрали солідні для того часу бібліотеки, які не поступалися університетським. Київські та Одеські курси мали власні друковані видання.

Спочатку жіночі курси не визнавалися навчальними закладами «першого розряду». Тож застосувати свої знання і вміння відповідно до одержаної освіти випускниці курсів могли лише як викладачки в початкових класах гімназій. Трохи кращою була ситуація з працевлаштуванням випускниць медичних закладів, які ще в січні 1871 р. були допущені на службу акушерками, фельдшерками,

апекарками та сестрами милосердя в громадські та державні медичні установи [27, с. 225]. А згодом власниці нагрудного значка «Ж.В.» (жінчина-врач) отримали право вести лікарську практику [28, с. 638]. Натомість доступ жінок до вищої юридичної освіти не давав їм вільного права на професію — офіційного дозволу обіймати посади на державній службі чи вести юридичну практику жінки в Російській імперії не мали. Хоча рівень і характер викладання на жіночих курсах цілком відповідав змісту навчання імператорських університетів, що згодом визнала й влада.

19 грудня 1911 р. був прийнятий закон, згідно з яким вищі жіночі курси, програми яких визнавалися «рівними університетським», отримали офіційний статус вищих навчальних закладів [29]. Їх випускниці мали право складати іспити в державних екзаменаційних комісіях при університетах і здобувати вчені ступені магістра та доктора наук. Відтепер нарівні з чоловіками складати іспити та одержувати дипломи про вищу юридичну освіту могли й жінки.

Але на підставі спеціального міністерського циркуляра випускниці жіночих курсів допускалися до таких іспитів кожний раз лише з особливого дозволу міністра. Окрім цього перед державними іспитами жінки повинні були екзаменуватися з усіх предметів університетського курсу відповідного факультету [30, с. 629–630]. Оскільки умовою допуску до складання іспитів була наявність атестата зрілості, який видавався після закінчення чоловічих гімназій, а також через різницю у навчальних програмах жіночих і чоловічих гімназій, курсистки мусили складати ще й додаткові іспити для отримання відповідного атестату [31, с. 129]. Тож, на відміну від чоловіків, шлях жінок до омріяного диплома про вищу освіту був складним і тернистим.

Для визнання ж усіх свідоцтв вищих жіночих курсів рівними дипломам університету необхідно було навчальні плани всіх відділень курсів узгодити з університетськими планами. І лише 21 березня 1913 р. міністерство затвердило циркуляр, на підставі якого жінки, які мали свідоцтво вищих жіночих курсів, допускалися до випробувань у комісіях при університеті без особливого на те дозволу міністра [32]. Тобто слу-

хачки Київських курсів з 1913 р. були зрівняні в правах зі студентами університетів. Випускниці ж Одеських та Харківських курсів отримали ці права лише з 1915 р. А з 1916 р. вже на самих курсах організовувалися екзаменаційні комісії з правами державних. Тобто статус жіночих курсів як навчального закладу відтепер був аналогічний статусу університету. Проте здобута вища юридична освіта не давала дівчатам жодних гарантій практичного застосування спеціальних юридичних знань. Жінки не мали права бути адвокатами, нотаріусами, суддями, а відшукати іншу гідну роботу за спеціальністю було досить складно.

Однак, як не дивно, юридична освіта користувалася популярністю серед жінок. Так, перший набір слухачок юридичного відділення Київських курсів становив 138 осіб [33, арк. 2–3]. У перший рік діяльності юридичного факультету Одеських курсів 73 одеситки віддали йому перевагу [34, с. 28].

Загалом діяльність курсів до подій 1917 р. була порівняно стабільною, хоча певні корективи в життя закладів внесла Перша світова війна. А впродовж 1917–1920 рр. хід навчального процесу всіх курсів залежав від зміни політичної влади в Україні. За таких умов курси працювали нерегулярно, заняття проводилися з порушенням навчальних планів, їх фінансовий стан різко погіршився. Втім, вони мимоволі співпрацювали з урядами Центральної Ради, Гетьманату, Директорії та радянської влади.

Врешті в цей час відбулися й досить позитивні зміни у сфері професійної діяльності жінок-юристів. Постановою Тимчасового уряду від 1 червня 1917 р. вони отримали право бути присяжними повіреними (адвокатами) та присяжними стряпчими (адвокатами в комерційних судах) [35]. Вочевидь, ці перспективи майбутньої юридичної професії значно активізувало бажання жінок отримати юридичну освіту, зокрема кількість слухачок київських курсів у 1918 р. сягнула свого максимуму — 1114 осіб [36, арк. 11].

Але через важкі умови життя багатьом планам не судилося здійснитися. Оголошена навесні 1919 р. радянська політика у сфері освіти означала кардинальні зміни в житті жіночих курсів. Конституційно було закріплене право на всебічну і безкоштовну освіту, школа бу-

ла відділена від церкви, проголошувався вільний вступ до вищих та націоналізація приватної школи. З метою впровадження єдиної системи у всіх вищих навчальних закладах було прийнято рішення про їх об'єднання. Так, слухачки Вищих жіночих курсів мали перейти на відповідні факультети університетів.

Але вищі жіночі курси фактично працювали до літа 1920 р., а їх факультети та відділення припиняли свою діяльність поступово. Спочатку в лютому 1920 р. історико-філологічні та фізико-математичні відділення жіночих курсів разом з аналогічними факультетами університетів утворили Тимчасові педагогічні курси, які згодом були реорганізовані в педагогічні технікуми, а далі — в інститути народної освіти [37, с. 10] Натомість юридичні відділення курсів ще продовжували діяти. Але невдовзі, наприкінці весни, комісар вищих навчальних закладів оголосив про ліквідацію жіночих юридичних відділень.

Висновки. Отже, боротьба жінок за право на вищу юридичну освіту була досить тривалою. Спочатку жінки здобували юридичну освіту в європейських університетах, потім на батьківщині отримали право відвідувати публічні лекції з юридичних наук, далі — юридичні факультети університетів, що правда на правах вільних слухачок, і, врешті, — право навчатися на юридичних відділеннях жіночих закладів університетського рівня. У реалізації професійних знань жінки пройшли шлях від повної заборони професії жінки-юриста до права займатися адвокатською діяльністю (з 1917 р.). Важливо, що юридичні відділення жіночих курсів досягли рівня університетської освіти, що формально урівняло їх випускниць у правах з випускниками університетів. Курси дали якісну вищу юридичну освіту сотням українських жінок, які склали значну частку вітчизняної інтелігенції.

ПРИМІТКИ

1. Общий устав Императорских российских университетов. 18 июня 1863 г. // СП по МНП : царствование Александра II 1855—1864 гг. — СПб. : Тип. ИАН, 1865. — Т. III. — Стб. 923—960.
2. Веселова Т. Н. Из истории высшего женского образования в Одессе (последняя треть XIX — нач. XX вв.) / Т. Н. Веселова, О. В. Мельник // Записки исторического факультета. — Одесса, 1995. — Вып. 1. — С. 81—89.
3. Драч О. О. Діяльність спеціальних комісій 1870-х років з питань вищої жіночої освіти в Російській імперії / О. О. Драч // Інтелігенція і влада. — 2011. — Вип. 22. — Сер. : Історія. — С. 30—40.
4. Различные учебные курсы для женщин // Журнал Министерства народного просвещения. — 1873. — Ч. CLXVIII. — С. 22—37.
5. Павлюченко Э. А. Женщины в русском освободительном движении от Марии Волконской до Веры Фигнер / Э. А. Павлюченко. — М. : Мысль, 1988. — 272 с.
6. Лихачёва Е. Материалы для истории женского образования в России 1856—1880 гг. / Е. Лихачева. — СПб., 1901. — 647 с.
7. Иванов А. Е. Высшая школа в России в конце XIX — начале XX века / А. Е. Иванов. — М. : Наука, 1991. — 392 с.
8. Иконникова А. Л. Воспоминания о деятельности Федора Яковлевича Фортинского на ВЖК в Киеве / А. Л. Иконникова // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. — 1903. — Кн. 17. — Вып. 2. — С. 67—75.
9. Багалеј Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655—1905) : историческая монография : в 2 т. / Д. И. Багалеј, Д. П. Миллер. — Х., 2004. — Т. 2 : XIX — начало XX века. — [Б. м.] : [б. и.], 2004. — 982 с.
10. Веселова Т. Н. Из истории высшего женского образования в Одессе (последняя треть XIX — нач. XX вв.) / Т. Н. Веселова, О. В. Мельник // Записки исторического факультета. — Одесса, 1995. — Вып. 1. — С. 81—89.
11. Кобченко К. А. «Жіночий університет Святої Ольги» : історія Київських вищих жіночих курсів / К. А. Кобченко. — К. : МП «Леся», 2007. — 271 с.
12. Драч О. О. Влада Російської імперії і Вищі жіночі курси на початку XX ст. / О. О. Драч // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2010. — Вип. XVII. — С. 100—109.

13. Письмо Н. Невианд Сумцову М. Ф. с просьбой взять на себя чтение лекций на Высших женских курсах в Харькове // Центральный державний історичний архів України. — Ф. 2052. — Оп. 1. — Спр. 850. — Арк. 1—2.

14. Драч О. О. Вища жіноча освіта у Харкові (друга половина XIX — початок XX ст.): макро- і мікроаналіз проблеми / О. О. Драч // Сумська старовина. — № XXIII—XXIX. — 2009. — С. 126—135.

15. Шохоль К. Р. Высшее женское образование в России (Историко-юридический очерк) / К. Р. Шохоль. — СПб.: Тип. Артели печатного производства, 1910. — 150 с.

16. Павлова Т. Г. Харківське товариство взаємодопомоги трудящих жінок (1902—1919 рр.) / Т. Г. Павлова // Вісник Харківського національного університету імені В. М. Каразіна. — № 1119. — 2014. — С. 44—49.

17. Смоляр Л. О. Минуте заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX — поч. XX ст.: сторінки історії / Л. О. Смоляр. — Одеса: Астропринт, 1998. — 408 с.

18. Об условиях приема в студенты и вольнослушатели университетов и других высших учебных заведений // Журнал Министерства народного образования. — 1908. — Новая серия. — Ч. XVII — С. 104—106.

19. Иванов А. Е. Высшая школа в России в конце XIX — начале XX века / А. Е. Иванов. — М.: Наука, 1991. — 392 с.

20. Смоляр Л. О. Минуте заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX — поч. XX ст.: сторінки історії / Л. О. Смоляр. — Одеса: Астропринт, 1998. — 408 с.

21. О разрешении лицам женского пола, допущенным в высшие учебные заведения, в качестве посторонних слушательниц, окончания слушания курсов на одинаковых с посторонними слушателями условиях (29 октября 1908 г.) // Журнал Министерства народного образования. — 1908. — Новая серия. — Ч. XVIII — С. 42.

22. Об учреждении временных правил о допущении к экзаменам в испытательных комиссиях при университетах посторонних слушательниц университетов, коим по Высочайшему повелению 29-го октября 1908 г. разрешено закончить начатое образование // Журнал Министерства народного образования. — Новая серия. — 1910. — Ч. XXVI. — С. 13—15.

23. Смоляр Л. О. Минуте заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX — поч. XX ст.: сторінки історії / Л. О. Смоляр. — Одеса: Астропринт, 1998. — 408 с.

24. Воротинцев Н. И. Полный сборник правил приема и программ высших, средних и низших общеобразовательных, специальных и профессиональных учебных заведений России, мужских и женских, правительственных и частных / Н. И. Воротинцев. — СПб., 1909. — 534 с.

25. Малинко И. Г. Деятельность высших женских курсов на Украине (конец XIX — начало XX вв.) / И. Г. Малинко // Вопросы истории СССР. — X., 1984. — Вып. 29. — С. 121—127.

26. Воротинцев Н. И. Полный сборник правил приема и программ высших, средних и низших общеобразовательных, специальных и профессиональных учебных заведений России, мужских и женских, правительственных и частных / Н. И. Воротинцев. — СПб., 1909. — 534 с.

27. Высочайшее повеление от 14 января 1871 г. о допущении женщин на службу в общественные и государственные учреждения // Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения с последовавшими с 1870 года изменениями и дополнениями. — СПб.: Тип. МНП, 1884. — С. 225—226.

28. Лихачёва Е. Материалы для истории женского образования в России 1856—1880 гг. / Е. Лихачева. — СПб., 1901. — 647 с.

29. Об испытаниях лиц женского пола в знание курса высших учебных заведений и о порядке приобретения ими ученых степеней и звания учительницы средних учебных заведений // ПСЗРИ-І. — Том XXXI. — № 56226. — С. 1297—1300.

30. О порядке допущения лиц женского пола к испытаниям в комиссиях, образуемых при университетах на основании правил, Высочайше утвержденных 19-го декабря 1911 г. // Лаурсон А. М. Справочная книга для учебных заведений и учреждений ведомства Министерства Народного Просвещения: справочное издание / А. М. Лаурсон, 1916. — С. 629—631.

31. Кобченко К. А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів / К. А. Кобченко. — К.: МП «Леся», 2007. — 271 с.

32. О порядке применения закона от 19 декабря 1911 г. к лицам, окончившим различные высшие женские курсы // Лаурсон А. М. Справочная книга для учебных заведений и учреждений ведомства Министерства Народного Просвещения: справочное издание / А. М. Лаурсон, 1916. — С. 631—632.

33. Список слушательниц юридического отделения Киевских высших женских курсов в Киеве, год поступления 1907 // Державний архів міста Києва (далі — ДАК). — Ф. 244. — Оп. 1. — Ч. 1 — Спр. 257. — Арк. 2—3.

34. Добролюбский А. К истории женского высшего образования в Одессе в XIX — нач. XX вв. / А. Добролюбский // Південний захід Одесика : історико-краєзнавчий альманах. — О., 2009. — Вип. 7. — С. 16—37.

35. Постановление Временного правительства от 1/VI/1917 // Собрание узаконений Временного правительства. — № 132. — Ст. 706.

36. Статистические сведения о слушательницах Киевских высших женских курсов // ДАК. — Ф. 244. — Оп. 17. — Спр. 57. — Арк. 11.

37. Тимчасова інструкція Губвіднародосвіти / збірник Декретів, постанов, наказів та розпоряджень по народному комісаріату освіти УСРР. — 1920. — Вип. 1. — С. 10—11.

Михневич Людмила. Истоки высшего женского юридического образования в Украине (конец XIX — начало XX в.).

В статье рассмотрены предпосылки и законодательное закрепление права женщин на высшее юридическое образование в Российской империи в конце XIX — начале XX в. Исследован процесс распространения правовых знаний среди украинок: от первых публичных университетских лекций к самостоятельным юридическим факультетам (отделениям) женских курсов.

Ключевые слова: юридическое образование, высшее женское образование, право на высшее юридическое образование, юридический факультет, университетские лекции.

Mikhnevich Ludmila. The origins of women's higher legal education in Ukraine (the end of XIX — beginning of XX centuries).

The backgrounds of the women's right for higher legal education and its enshrining in law in the Russian Empire in the late XIX — early XX centuries have been reviewed. The process of dissemination of legal knowledge among Ukrainian women has been researched, starting from the first public academic lectures up to the emergence of independent legal faculties (departments) of Courses for Women.

Key words: education, higher female education, women's right to higher education, faculty of law, University lectures.